

NDZAWULO YA DYONDZO YA LE GAUTENG
XITHIFIKHEYITI XA XIKAMBELO XA LE HENHLA

OCTOBER / NOVEMBER 2005
OKTOBER / NOVEMBER 2005

XITSONGA XA RIRIMI RA VUMBIRHI
NHLAWULO WA LE HENHLA
(Papila ro Sungula)

NKARHI: 2 wa tiawara

TIMAKISI: 80

SWITSUNDZUXO:

- Phepha leri avanyisiwile hi swiyenge swinharhu: A, B na C.
- Hlamula swivutiso hinkwaswo swa xiyenge xin'wana na xin'wana.
- Tsala hi ririmi leri amukelekaka.

XIYENG E XA A

XIKAMBELA – NTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta landzela.

Munene:	Jabulari ntukulu wanga, xana u ta aka rini muti wa wena, leswi u ngo khalabya leswi? Xana a wu swi voni leswaku u ta hundziwa hi nkarhi? Tintangha ta wena ti tlhandlameta ti vuyelela, wena wa ha rivata hi leswi swa maphephe ya valungu. Namuntlha ndzi lava ku ku kwinya kahle u ta ndzi tiva!
Jabu:	Xivutiso xa n'wana i ndlopfu kokwana. Mina ndzi ta titlonya loko ndzi karhale hi vulombe bya vutomi na misava leyi. Kona swi pfuna yini ku tekana namuntlha, mundzuku hi hambana?
Munene:	Jabu n'wana wa n'wananga, u hungukile. Munhu loyi a nga lowa wena u fanele a file khale kumbe a rhurhele eUganda hikuva loko o va kusuhi a ta ku twela vusiwana. Xana u nga heta swilo swa misava leyi? Misava leyi ya tlhava n'wananga, ya copa yi tlhela yi ku hlanukela. Muti va aka hi mbilu n'wana-wa-n'wananga. Lava va hlomisaka va tlhela va hambana hi ku hatlisa a va tiyimiselanga. Va ha tlanga xitumbelelana vanhu volavo. Ku lehisela un'wana mbilu na ku lulamisa swiphiqo swa muti hi ku vulavula ku nga ri hi xigombo, hi swona swi akaka muti wena Jabu. Wena u hluriwa hi yini?
Jabu:	Kokwana, ku na swilo leswa tala leswi ndzi nyamisaka, leswi endlaka leswaku ndzi tlhenthela endzhaku. Masiku lawa vanhu vo tala va tekana hi ku vona swa le mandleni. Majaha yo tala ya rhandza ku teka tintombhi leti tirhaka. Va ri ku teka nsati loyi a nga tirhiki swi fana na ku boheleriwa tamba lerikulu enhlaneni, u byeriwa ku ri bebula vutomi bya wena hinkwabyo. Kokwana a ndzi thatheli na kona a ndzi tiendli. Emitini yo tala ku na leswi va nge i "Wa le xihundleni." Ku hanyiwa xitumbelelana. Loko nuna a ku humiyani, a ya dorobeni kumbe entirhweni, lo wa

	le xihundleni u ri swee! Loko va swi rhandza vo tikhorisa kwala ndlwini ya nuna kumbe va rhwalana va ya e "Small." Nkarhi wa ku vuya ka nuna wu nhlokoatiwile kunene. Loko nuna a vuya, u ta kuma nsati a vuyisiwile a lo mbaa, kwala kaya.
Munene:	Yima ndzi ku khoma non'wini ntukulu wanga. Nwananga, u titwile kwihi timhaka leti to biha swonghasi. Ndza tshemba leswaku hi wena u tshovaka miti ya vanhu Jabu. I mani loyi a nga ku byelaka timhaka to tani?
Jabu:	Kokwana, a ndzi thatheli nchumu na kona a ndzi byeriwangi hi munhu, kambe ndzi lo tivonela hi lawa ya mina lawa! Vhiki reri nga hela a ku ri phulani-phulani emutini wa un'wana ePetanenge. N'wini wa muti u tirha ePitori. Hi Wavuntlhanu valungu va n'wi ntshunxile leswaku a yisa mali ekaya. Xipandza-mananga xi nga dyiki nkarhi, u fikile ekaya exikarhi ka vusiku. U fikile a paka xipandza-mananga, a kongoma nyangwa ya yindlu. U fikile a gogondza kambe do, ku nga pfuriwi. Kokwana, u gogondzile nuna wa vanhu, a gogondza, a huwelela, a ringeta ku pfula kambe do! Endzhaku ka nkarhi wo leha, u twile ku pfuriwa ka nyangwa, kutani a tshinelela. U vonile nsulavoya leyi a yi ri endlwini yi huma yi cinamise meno. Loko yi pfula nyangwa yo duma na nuna wa vanhu yi ku swivuri khe-khe-khe, yi karhi yi n'wi tlhenthisela endzhaku leswaku yi ta kota ku tsema yi ri vona. Kokwana, swi hlambisa tšimbu njhani! Loko nsulavoya yi hlanule swirhendze, ku sala ku onhaka swo tala swinene. Ri balekile tilo ri ku phaa, ri dzindza ri tlhela ri swamisa na xihangunyana, Kokwana!
Munene:	Suka wena mufana ndzi wena! U hungukile hakunene! U ehleketa leswaku laha misaveni ku nga tshama ku nga humeleli nchumu hi ku chava leswaku Jabu a nga teka nsati. Wa swi tiva leswaku swi ta khomisa tingana ku fa u nga ri na nsati xana? Xana wa xi tiva xisana xa ndzilo? U xi tsundzuka!
Jabu:	A ndzi xi tivi.
Munene:	Xisana, xisana, xi ta verenga!
[Ti huma eka "Ririmi ra Manana" hi N.B. Mkhari na J.M. Shikwambane] "Adapted"	

- 1.1 Xana Jabu na Munene va bula hi yini? (2)
- 1.2 Hi ku vona ka wena, xana Jabu a tirha kumbe a ha ri n'wana wa xikolo? Seketela nhlamulo ya wena hi ku tsavula xivulwa xin'we endzimaneni (3)
- 1.3 Xana hikwalaho ka yini Jabu a nga teki nsati? Vula swilo swinharhu. (6)
- 1.4 Xana hikwalaho ka yini Munene a rhandza leswaku Jabu a teka nsati? Vula swilo swimbirhi. (4)
- 1.5 Ku ni timhaka to karhi leti ti nga humelela emutini wun'wana ePetanenge. Hlamusela timhaka tinharhu. (6)
- 1.6 Hi byihi vuxaka bya Jabu na Munene? (2)

1.7 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka mayelana ni matirhisele ya swona endzimaneni:

- 1.7.1 Xivutiso xa n'wina i ndlopfu. (2)
- 1.7.2 Hi wena loyi a tshovaka miti ya vanhu. (2)
- 1.7.3 Vanhu vo tala va tekana hi ku vona swa le mandleni. (2)
- 1.7.4 Ku lulamisa swiphiko swa muti hi ku vulavula ku nga ri hi xigombo (2)
- 1.7.5 Hikwalaho ka yini wanuna loyi wa le Petanenge a vitiwa nsulavoya. (2)

1.8 Nyika ndzimana leyi nhloko-mhaka leyi fanelaka. (2)
[35]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: [35]

XIYENGE XA B

XIVUTISO XA 2

2.1 Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi ivi endzhaku u tsala NKOMISO wa ndzimana leyi hikwalomu ka 50-60 wa marito.

Vunyingi bya vanhu lava va hanyaka laha emisaveni, va rhandza mali. Ku hava loyi a nga rhandziki mali. Loko ri xile ku yiwa hansi na le henhla ku karhi ku laviwa yona mali. Van'wana na navusiku a va etleli loko va ehleketa mali. Kambe ku na tindlela to tala to endla mali. Ndlela yo sungula yo endla mali i ku yi tirhela. Van'wana a va swi lavi ku tirha, vo vutlela van'wana leswi va ngaswi tirhela. Van'wana mali va yi kuma hi ku tlanga michini, tihanci, lothari no tlanga madayizi. Hambiswiritano, tindlela to endla mali ti tele. Loko ho sungula ku ti hlaya, hi nga kala hi peleriwa na hi dyambu.

Mali yi saseka loko munhu a lo yi tirhela, ku yiva i xidyoho. Hambi ku ri kona ku beja lothari, mina a ndzi twanani na swona. Vanhu lava va hetakava khome lothari loko hi va langutile a hi vanyingi. Mali leyi vanhu va bejaka hi yona yo tibvela.

Ematshan'weni yo munhu a teka mali a beja lothari, swa antswa munhu a teka mali ya yena a yi bindzurisa kunene leswaku a ta kota ku kuma yo tala. Loko ingi swi nga ri tano, leyi a bejaka hi yona lothari yo dyiwa hi mati.

Ku beja lothari swa yenga. Munhu u tshamela ro mundzuku ndzi ta wina. Ku nga ri khale u ta twa va ku swimanimani wa le ka swimanimani u winile. Loko swi ri tano, na yena u twa a tlhontlhetleka ku tlanga a ya emahlweni. Minkarhi yin'wana munhu u beja hi mali yo nyawula a karhi a ehleketa leswaku nkarhi wun'wana a nga khoma. Van'wana u kuma na le kaya ku ri hava swakudya na vana va karhi va pfumala swo ambala, ku ri ku munhu u le ku titlangeleni ka lothari. Loko a ku ri ku u lo teka mali yaleyo u nyika swisiwanaa swi nga antswangi?

Ti huma eka "Xinyeletana" hi S. Chauke na M. Nevhutalu]

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: [10]

XIYENGE XA C

XIVUTISO XA 3

Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ta landzela.

A ndzi lavi ku famba hi mimovha yin'wana na yin'wana. Ndzi lava ku kala ndzi fambisiwa mundzuku hi ximovhana xa mina lexo sasekoo!

- 3.1 Rito ra “ximovhana” endzimaneni leyi ri komba ntsongahato lowu kombaka ku sola kumbe ku tsakela xana? (1)
- 3.2 Tsavula rito **rin'we** ntsena endzimaneni leri seketelaka nhlamulo ya wena ya 3.1 (1)
- 3.3 Tsongahata rito leri: **Famba**, u tlhela u ri tirhisa exivulweni ri tsongahatiwile. (3)
- 3.4 Tsala xivulwa lexi nga nkhwatihatiwa endzimaneni xi va eka tlhelo ra mpfumelo. (2)
- 3.5 Rito leri: **Fambisiwa** ri komba rhavi ra xivangelo kumbe ra xitwisiwo ra riendli. Hundzuluxa rito leri “Sasekoo” ri komba rhavi ra xivangelo kumbe ra xitwisiwo u tlhela u vumba xivulwa hi rona. (3)
- 3.6 Tsala vamavizweni va rito leri: ximovhana. (1)
- 3.7 Marito-fularha i marito lama kanetanaka hi tinhlamuselo ta wona. Tsala marito-fularha ya marito lama landzelaka
 - 3.7.1 mundzuku. (1)
 - 3.7.2 saseka. (1)
 - 3.7.3 fambisiwa. (1)
- 3.8 Rito “kala” endzimaneni i ripfuna-riendli. Vumba xivulwa xa wena hi ripfuna-riendli leri “tshuka” (3)
- 3.9 Rito leri: Mimovha, ri komba vunyingi endzimaneni. Hundzuluxa marito lama nga nkhwatihatiwa endzimaneni ya komba vunyingi. (4)

XIVUTISO XA 4

- 4.1 Ku “dya rikoko ra xilondza” i xivulavulelo lexi vulaka ku dya swakudya leswitsongo kumbe ku xanisiwa hi ndlala. Vumba xivulwa xa wena hi xivulavulelo lexi u humelerisa nhlamuselo ya xona erivaleni. (3)
- 4.2 Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi ivi endzhaku u hlamula swivutiso leswi nga ta landzela.

Vanhu van’wana lava va tshamaka va ri karhi va dzaha mafole ni ku va va kumeka va dakwile minkarhi hinkwayo va file hikokwalaho ko kala va nga tihlayisi.

- 4.2.1 Vula ndlela yin’wana leyi yi nga ta sasekisa tinhlamuselo ta lomu ku nkhwatihatiweke marito. (4)
- 4.3 Hlamusela ku hambana ka swivulwa leswi longoloxiweke laha hansi. Kongomisa swinene eka riendli leri nkhwatihatiweke.
- 4.3.1 U ta kala u ba hi nenge hikuva ku hava bazi leri ri nga ta ku fikisa ekaya. (3)
- 4.3.2 Orlando Pirates yi ta ba Kaizer Chiefs eka ntlangu wa namuntlha (2)
- 4.3.3 Hambani ndzo navela ku ya kolota exitolo xa ka Mpisana ndzi to ba hansi hikuva a ndzi si hakela xikweleti xa nhweti leyi nga hundza. (2)

[14]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: [35]

NTSENGO: 80